

1918-1920 YILLARI ARASINDA İĞDIR VE ÇEVRESİNDEKİ SİYASİ GELİŞMELER

Yrd.Doç.Dr.S.Esin DAYI*

Elviye-i Selâse, yani Üç Sancak dediğimiz Kars, Ardahan ve Batum Sancakları; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası, 1878 Ayestafanos Antlaşması ile Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılmıştı. Tekrar Anavatan'a katıldığı 1918 yılına kadar, 40 yıl esaret altında yaşamıştı.

1827 yılında Rus işgaline uğrayıp, 1828 Türkmen Çayı Antlaşması ile Rusya'ya bırakılan Sürmeli (İğdır/Kulp/Tuzluca, Aralık), Nahçıvan ve Erivan'ın batı kesimlerindeki Serdarabad bölgeleri, tekrar Anavan'a katıldıkları 1918 yılına kadar 90 yıl Rus işgal ve esareti altında kalmışlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, Rusya'da Bolşevik İhtilâli'nin ortaya çıkması ve gelişen olaylar sonucu, Ruslarla 5/18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalanmıştı.

Mütarcke sonrası, Rus askerlerinin geri çekilmesi; yerlerini Ermenilere bırakmaları, yeni olayların gelişmesine sebep olmuştu. Asayiş tamamen bozulmuş; Ermeniler, Erzincan'dan Kars'a kadar Türklere olmadık zulüm ve katliama başlamışlardı. Bunun üzerine III.Ordu'ya 9 Şubat 1918'de Ermeniler üzerine harekât emri verildi¹. Bütün bu zulüm ve katliama son vermek için, Türk kuvvetleri 12 Şubat'ta ileri harekâta geçtiler.

Erzincan ve Erzurum'un kurtarılmasından sonra 3 Mart 1918'de Osmanlı-Rus hududuna varılmıştı ki, aynı tarihte Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Elviye-i Selâse'nin 40 yıllık esareti biterek Anavatan'a katılıyordu. Fakat, Ermeni ve Gürcülerin Antlamayı tanımamaları üzerine, ileri harekâtına devam etmek zorunda kalan III.Ordu Komutanlığı (Komutanı, Tümgeneral Vehip Paşa (KAÇI),

* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

1 Kâzım KARABEKİR'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi. Haz.Prof.Dr.Enver KONUKÇU, Erzurum, 1990, s.64.

IV.Kolordu Kumandanı. Tuğgeneral Ali İhsan Paşa (SABİS)'nin mümkün olduğunca hareketini süratlendirerek, Karaköse-Kağızman yönünde ilerlemesi emrini vermişti².

Yine, III. Ordu Komutanlığı, IV.Kolordu'nun büyük kısmı ile Bayazıt üzerinden Iğdır'a ilerleyerek; üzerine mümkün olduğu kadar fazla kuvvet çekerek, Kars harekâtını kolaylaştırmasını emrettiyse de; IV.Kolordu Komutanlığı, Mayıs ayı başından evvel Iğdır'a gelmeyeceğini bildirmişti³.

Nisan sonlarına doğru, İngiliz ve Amerikalı subayların Güney İran'dan develerle silâh ve cephane getirerek dağıtmaları⁴ ve onlardan sürekli yardım ve destek almaları ile cesaretlenen Ermeniler, Türk ileri harekâtını durdurmak için direnç ve mücadele gösteriyorlardı.

Buna rağmen 3 Nisan'da Ardahan, 5 Nisan'da Sarkamış, 14 Nisan'da Batum, 25 Nisan'da Kars alınarak Ermeni işgal ve zulmüne son verilmişti.

Bu sıralarda Iğdır, henüz IV.Kolordu tarafından işgal edilmediği gibi, Iğdır Müfrezesi Komutanı da takviye isteğinde bulunmaktaydı.

III.Ordu Komutanlığı Ermeni kuvvetlerinin çoğunun Karakilis'te toplandığı fikriyle, 18 Mayıs'ta Karakilis'in zaptı emrini verdi.

Ayrıca IV.Kolordu'nun Bayazıt'taki Müfrezesi ile Iğdır üzerine gösteri taarruzu yapmasını ve mümkün olursa Iğdır'ın zaptını istemekteydi⁵.

Nihayet, 12.Piyade Tümeni 20 Mayıs 1918'de⁶ Iğdır'ı, 21 Mayıs'ta Serdarabad'ı, 28 Mayıs'ta da Karakilis'i Ermeni işgalinden kurtardı.

Türk askeri harekâtı devam ederken 11 Mayıs 1918'de Batum'da Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan oluşan Maveray-yı Kafkas Hükümetleri ve Kuzey Kafkasya temsilcileri ile görüşmelere başlanmıştı.

2 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı, II., Ankara, Gn.Kur, Basımevi, 1993, s.475.

3 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, II, s.491.

4 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, II, s.503.

5 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, II, s.515.

6 W.E.D., Allen and the late Paul MURATOFF, Caucasian Battlefields, A History of The Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921, Cambridge at the University Press, 1952, s.475.

Bu görüşmelerde Osmanlı Hükümeti, Ermeni ve Gürcülerin Brest-Litovsk'ü reddettikleri için çok kan dökülmesine sebep oldukları; Ermeni ve Gürcülerin Türklere çok mezalimler yaptıklarından dolayı⁷ üç yeni istekte bulundu.

Bu isteklerin ilki, Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devletine ilhâkı, ikincisi; 25 km. genişliğindeki Gümrü/Aleksandapol-Eçzmiyazin-Nahçıvan-Culfa demiryollarının Türklere bırakılması, üçüncüsü ise; İngilizlerle harp devam ettiği sürece Maveray-ı Kafkas Hükümetleri'ne ait demiryollarının Osmanlı Devleti tarafından serbest kullanılması idi.⁸

Görüşmeler sırasında 11 Mayıs'ta Kuzey Kafkasya, 26 Mayıs'ta Gürcistan, 28 Mayıs'ta Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi.

Bu esnada, hem Ermeniler hem de Gürcüler üzerine yapılan harekâtın ilerlemesi üzerine Türk listeklerini kabul eden Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile 4 Haziran'da⁹, Kuzey Kafkasya ile de 8 Haziran'da Batum Antlaşması imzalandı.

Bunun üzerine III.Ordu Komutanlığı, IV.Kolordu'nun Iğdır Cephesi'ndeki askerî harekâtı ile Grup'un Ermeniler aleyhindeki askerî harekâtın derhal durdurulmasını; Ermeniler düşmanca bir harekette bulunmadıkça, tarafımızdan Antlaşmaya aykırı davranmamasını istemişti¹⁰.

7 SERGE, AFANASYAN, L'Ermenia, L'Azerbaidjan et la Georgie, de L'indépendance a L'institution du pouvoir Soavictique (1917-1923), Paris, 1981, s.54.

8 S.Esin (DERINSU) DAYI, Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'de Milli Teşkilâtlanma (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1991, s.57-60.

9 Ahmet RASİM, "Ahmet Rasim Kafkasya'da, Bugünkü Kafkasya", Tasvir-i Efkâr, 17 Haziran 1918, Sayı:2488; Aleksandre MAHVELICHVILI, Histoire de Georgie, Preface de Jokeph Karst Professeur a l'Universite de Strasbourg, Paris, 1951, s.423; Dokument i Materyal pa Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzi, Tiflis, 1919, s.343; Y.Hikmet BAYUR, Türk İnkılâbı Tarihi, I/1, Ankara, 1983, s.194; A.Nimet KURAT, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s.477.

10 AFANASYAN, L'Armenia, L'Azerbaidjan et La Georgie, s.54.

Batum Antlaşması'nın 2.maddesine¹¹ göre Gümrü, Karakilise, Nahçıvan ile Gümrü-Culfa demiryolu Osmanlı Devleti'ne bırakılıyordu.

Böylece Sürmeli, Nahçıvan ve Erivan'ın batı kesimlerinin de 90 yıllık hasreti sona ererek Osmanlı Devleti ile birleşiyorlardı.

Osmanlı Devleti, Eylül 1918'e kadar Azerbaycan, Ekim 1918'e kadar Dağıstan'ı düşman işgalinden kurtarıp bağımsızlığına kavuşturmuş; Hazar Denizi'nin batı kıyıları ile Karadeniz arasındaki Kafkas bölgesine hakim olmuştu.

Ayrıca, Batum Antlaşmaları ile Gürcistan ve Ermenistan'dan istediği toprakları alarak, onları da kontrol altında tutmakta idi.

Fakat, bu durum fazla sürmedi. Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinin yenik sayılmaları üzerine Osmanlı Devleti'nin de mütareke isteğinde bulunmasıyla Kafkaslardaki hakimiyeti sona ermişti. Üstelik Osmanlı Devleti mütareke görüşmelerinden önce, çok tavizkâr tutum içerisinde, 21 Ekim 1918'de Şark Orduları Grup Kumandanlığı'na gönderdiği bir emir ile IX. Ordu'nun; İran'ı ve Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne katılmamış olan bütün arazisinin terki emrini vermişti¹². Böylece, Brest-Litovsk Antlaşması ile Anavatan'a katılan Elviye-i Selâse'nin tekrar kaybedilmesi ve daha fazla toprak kaybının önlenmesi düşünülmüştü.

Harbiye Nezâreti, 27 Ekim 1918'de Kafkas İslâmı Ordusu ve Şimali Kafkas Komutanlığı'nı kaldırdığından, Elviye-i Selâse dışındaki kuzey-batı İran ve tüm Kafkasya'nın boşaltılması görevi IX.Ordu'ya verilmişti.

Mütareke görüşmeleri devam ederken Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, 29 Ekim 1918 tarihli bir emir ile "İran ve Kafkasya'da Brest-Litovsk Antlaşması dışında işgal olunan arazinin, 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı hafta sonunda boşaltılmış bulunmasının zorunlu olduğunu;

11 Dokümanı i Materyalı po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Vesika No: 172, s.344-345; KURAT, Türkiye ve Rusya, s.663.

12 Tevfik BIYIKLIOĞLU, Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası, İstanbul, 1958, s.21; Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, II, s.622; Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, I, Ankara, 1962, s.153-154.

buna göre, boşaltma hususunun ve geriye erzak sevkîyatının çabuklaştırılmasını"¹³ istemişti.

Bu emre göre Ordumuz Dağıstan ve Azerbaycan'dan; Batum Antlaşması ile Gürcistan'dan alınan Ahıska ve Ahılkelek'ten; Ermenistan'dan alınan Nahçıvan, İğdır ve Karakilis'ten geri çekilecekti.

Harbiye ve Bahriye Nezâretleri arasındaki yazışmalardan sonra, Brest-Litovsk Antlaşması dışındaki yerlerin 6 hafta (21 Ekim-5 Aralık 1918); Dağıstan ve Azerbaycan'ın 2 ay içinde (2 Ocak 1919 sonuna kadar) boşaltılmalarına karar verildi¹⁴.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin diğer müttefiklerimizinkine (Alman, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan) göre ağır olan şartları, İtilâf Devletlerinin keyfi ve antlaşma dışı uygulama ve baskılarıyla daha da ağırlaştırmıştı.

11 Kasım 1918'de İngilizler Mütareke'ye aykırı olarak, yerinde inceleme yapmaksızın, Elviye-i Selâse'nin boşaltılmasını istediler¹⁵.

25 Kasım'da da Hükümet, şiddetli İngiliz baskısı altında, Elviye-i Selâse'nin boşaltılması emrini verdi¹⁶.

Ordumuzun Kuzey-batı İran, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'yı hatta Elviye-i Selâse'yi terk edeceği haberi bölge halkını endişelendirerek, büyük bir heyecana itmişti. Çünkü, Türk Ordusu buralardan çekildiğinde, Türk hakimiyetinin sona ermesiyle; buralar, Ermeni ve Gürcülerin işgâl ve zulüm tehditleri altına girecekti.

Özellikle ordumuzun ilk çekildiği yerler olan Arpaçayı'nın doğusundaki Ahıska, Ahılkelek, İğdır, Nahçıvan ve çevresindeki halkta büyük bir huzursuzluk ve endişe başgöstermişti. Halk, bir yandan ordu ile birlikte iç kısımlara göçe, diğer yandan da topraklarını Ermeni ve

13 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II, s.630.

14 Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, I, s.155.

15 Tevfik BIYIKLIOĞLU, "Mondros Mütarekesi'nde Elviye-i Selase ile İlgili Yeni Vesikalar", Bellekten, XXI/34 (Ekim 1957), Ankara, 1957, s.573-574.

16 BIYIKLIOĞLU, "Mondros Mütarekesi'nde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar", s.575-576.

Gürcülere vermemek için mücadeleye hazırlanıyordu. İşte bu sebeplerle Ahıska'da, Kars'ta ve Iğdır'da geçici Türk Hükümetleri kurulmuştu.

Yani şartlar gereği Osmanlı Devleti'nden ayrıldıkları için, geçici olarak resmi hükümetler kurarak, bölgelerinin de varlıklarını koruyarak, askerî ve siyasî faaliyetlerini sürdüreceklere; zamanı gelince yine Osmanlı Devleti ile birleşeceklerdi.

IX.Ordu geri çekilirken, Kuzey-batı İran, Culfa, Iğdır, Eçmiyazin, Gümrü, Ahıska ve Ahılkelek'teki yiyecek maddesi, eşya, silâh, cephane gibi mühimmatı geriye taşıdığı gibi, bölge halkına da dağıtarak yardımlarda bulunmuştu¹⁷.

Ordu geri çekilirken, Mütareke'nin 5.maddesi gereğince, asker sayısının azaltılması esasına dayanan terhisler de söz konusu idi. Hem, orduda halen görev yapmakta olan, hem de terhis olan subay, erbaş ve erlerimiz gayri resmî olarak görevlendirildikleri gibi gönüllü olarak ordunun çekildiği bölgelerde kalarak; bölge halkının askerî ve siyasî açıdan teşkilatlanmasını sağlamışlardır.

Böylece Ordu; gerisinde, tecrübeli kadro ve kişilerle birlikte, erzak, silâh ve cephane bırakarak -ki bölge halkında Ruslardan ve Ermenilerden elde edilen silâh ve cephane de vardı- gerekli maddî ve manevî desteği vermişti.

Bölgedeki milli teşkilatlanma ve siyasî gelişmelere gelince; (1918 Kasım-1919 Nisan) bu tarihlerde bölgedeki siyasî ve askerî gelişmeleri en iyi şekilde Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in hatıralarından takip edebilmekteyiz. Çünkü, kendisi hem Kars Milli Şurâ Reisi, hem de Aras Türk Hükümeti'nde Harbiye Nazırı'dır.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ hatıralarında; "Biz, Kars'ta Milli Şurâ intihabı ile uğraştığımız sırada ve Türk Ordusu Nahçıvan, Şerur-Dere Elçgez, Serdarabad, Kamerlü'den Iğdır'dan, Gümrü'den ve Zengibasar'dan çekilmezden bir hafta mukaddema Kamerlü'de bir içtima'a olmuş; orada

17 ATASE, Kıs.251, A.4/8314, D.4-1, F.27, 29; ATASE, Kıs.254, A.4/8314, D.10-6, F.2.

Aras Türk Hükümeti nâmına bir Hükümet teşkil ve beni de o Hükümet'e Harbiye Nazırı intihâb eylemişler"¹⁸ demektedir.

Aras Türk Hükümeti'nin kuruluş tarihi bazı eserlerde 3 Kasım 1918¹⁹ olarak gösterilmekte ise de, bu tarihin kesin ve doğru olduğu şüphelidir.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ, Kars'ta Milli Şûrâ seçimleri ile uğraştıkları ve ordumuzun Nahçıvan, Şerur-DereElegez, Serdarabad, Kamerli, Iğdır, Gümrü ve Zengibasara'dan çekilmeden bir hafta önce Kamerli'de bir toplantı yapılarak, Aras Türk Hükümeti'nin kurulduğunu ve kendisinin de Harbiye Nazırı seçildiğini belirtmekte.

Daha önce Osmanlı Hükümeti'nin Brest-Litovsk Antlaşması dışında kazanılan yerlerin (21 Ekim-5 Aralık 1918 tarihleri arasında altı hafta içinde boşaltılmasına karar verdiği; 1 Aralık 1918'den itibaren IX.Ordu birliklerinin Arpaçayı ve Aras nehri gerisine batısına çekildiğine göre²⁰, Hükümet'in kuruluş tarihi olarak verilen 3 Kasım günü, Cihangiroğlu'nun ifadeleri ile de uyumamaktadır.

Cihangiroğlu, hatıralarında Kamerli'de Aras Türk Hükümeti Reisi ve Erivan'dan gelen bir heyet ile yaptıkları görüşmede, Aras Türk Hükümeti Reisi Emir Beğ Vezirof'un kendisini "İşte Kars Milli Şûrâ Reisi teşrif eyledi" şeklinde takdim etmesi meselesi vardır.

Kars Milli Şûrâsı, 5 Kasım 1918'de Piroğlu Fahrettin (ERDOĞAN) Beğ'in başkanlığında kuruldu. Demek ki, Aras Türk Hükümeti 5 Kasım'dan önce kurulmuş olamaz. Üstelik, bu tarihlerde Cihangiroğlu İbrahim Beğ, Şüregel Kaymakamı ve Fahrî Alay Komutanı idi²¹.

Kars Milli Şûrâsı, 15 Kasım 1918'de ilk kongresini yaptığında; "Kars İslâm Şûrâsı Merkezi Umumîsi" kurulur ve başkanlığına Kepenekçi Emin Ağa getirilir.

18 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in El Yazması Hatıraları, s.3.

19 A.Ender GÖKDEMİR, Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti, Ankara, 1989, s.46.

20 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, II, s.633.

21 İbrahim CİHANGİROĞLU, Haltercümesi, s.19.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Kars Milli Şûrâ Hükümeti Reisi olması ise, ancak 30 Kasım-2 Aralık 1918 tarihleri arasında yapılan II. Kars Kongresi sonrası olmuştur.

Bu Kongre'ye yapılan çağrı üzerine; Ordubad, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli, Serdarabad, Doğu Şürcel, Ahıska, Ahılkelek, Kars, Ardahan, Batum sancak ve kazalarından temsilciler katılmışlardı.

Büyük bir ihtimalle, bu kongrenin toplanma çalışmalarının yapıldığı sıralarda Aras Türk Hükümeti kurulmuş olabilir.

3 Kasım 1918 tarihindeki tereddütlerimizi artıran diğer bir konuda, 11 Kasım 1918'de İğdır Hükümet-i Mahallfiye Reisi Mehmed Muhiddin'den, IX.Ordu Komutanlığı'na gönderilen bir yazıda; İğdır'da İslâm ahalisince kurulan İttihad-ı Millî Fırkası'nın 10.000 adet mavzer ile 1000 sandık cephane verilmesi isteğinin belirtilmesidir²².

Eğer, Aras Türk Hükümeti 3 Kasım'da kurulmuş olsa idi; 11 Kasım'da İğdır Hükümet-i Mahalliye Reisliğinden veya İttihad-ı Millî Fırkası'ndan bahsedilmemesi gerekirdi.

Bir başka konu da; 3 Kasım'da kurulan bir Hükümet'in 18 Kasım gibi geç bir tarihte kuruluş beyannamesini yayınlamasıdır. Bu beyânâme aynen şöyledir:

"18 Teşrin-i sâni 1334'de Revan Vilâyeti'nde Aras kenarı ve civarında bulunan bir milyon kadar islâm ahâlisi Osmanlı Asâkirinin buradan çekilmesi ve kendileri(nin) tehlike altında kalması (nı) nazar-ı (dikkate) alıp, bunun çaresine bakmak için; Revan muhâcirleri, Nahçıvan, Şerür, Eçmiyadzın ve Sürmeli İslâmları'nın meb'ûsları fevkte muharrer tarihinde Kumarlı (Kamerli) kasabasında, bir meclis-i müşâvere inikad edip bir çok kâffe-i efkâr ve müzâkere bu'dunda muvakkat bir teşkilât yapıp böyle karar verdiler.

Biz Aras kenarı ve civârında bulunan müttchiden bir milyon kadar İslâm cemaati, kendi hukûkumuzu müdâfaa için "Aras Hükümeti" nâmında bir teşkilât yapıp ve bu teşkilâtın makarr-ı hükümeti İğdır

22 ATASE, Kıs.251, A.4/8314, D.4-1, F.24.

kasabası tayin oldu. Vesâir nevâhîde şubeler açılıp, cemaat ve milletimizin hukûkunu muhâfaza ve müdâfaa etmekle beraber hiç bir milletin ve devletin hukûkuna tecavüzümüz olmayacaktır. Lâkin başkaları bizim hukukumuz tecavüz ettiği takdirde umûmî seferberlik ile silaha sarılıp, malımız, canımız ve kanımızın son damlasına kadar, kendi hukûkumuzu gözlemek selâhiyeti dahi Hükûmet-i mezbûreye verildi. Ve bu husûsta becerikli ve dirâyetli bir Hükûmet teşkil ettiler ki; her ne havf ile hangi esbâb ile olursa olsun bu ufak millet ve cemâatin hukûkunu müdâfaa ve muhâfazaa eylesin. Bunun için Meclis lâzım bildiği bir Harbiye, Mülkiye Adliye, Maliye, Hariciye, ve Umur-u Şer'iyye Nâzırları tâyin eylesinler. Buna göre meclis müttefikken buna karar verip zeyldeki muhteremeleri intihâb eylediler.

Mühür
Aras Türk Cumhuriyeti
Hükümeti²³

Beyannâmede, Revan vilâyetinde (Revan Vilâyeti/Gubeniası 1917 Bolşevik İhtilâline kadar, Sürmeli (İğdır, Kulp/Tuzluca, Aralık) Eçmiyazdin/Eçmiatzin, Novobayazıt- Erivan, Nahçıvan ve Şerur-Derelegez sancaklarından ibaretti²⁴. Ancak, 4 Haziran 1918 Batum Antlaşması ile vilâyetin bir kısmı Türklerin eline geçmişti. Aras kenarı ve civarında bulunan bir milyon Mâslüman ahalisi'nin, Osmanlı Askerinin buradan çekilmesiyle ve kendilerini tehlike altında hissederek; Revan muhacirleri, Nahçıvan, Şerur, Eçmiyazdin ve Sürmeli İslamlarının temsilcilerinin yukarıda belirtilen tarihte yani, 18 Kasım 1918'de Kamerli'de toplanarak, Aras Türk Hükümeti'ni kurdukları ve Hükümet Merkezi'nin İğdır olduğu belirtilmektedir.

23 ATASE, Kls.251, A.4/8314, D.4-1, F.43.

24 Richard G. Hovannisian, The Republic of Armenia, I, University of Colifornia Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1971, s.6; Yavuz ASLAN; Bugünkü ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi, Türk Kültürü, XXXII/372, Nisan 1994, s.195.

Bölge halkının hukukunu, canını, malını, korumak; gerektiğinde umumî seferberlik ilân ederek, kanlarının son damlasına kadar savunma görevi bu Hükümet'e verilmişti.

Hükümet Harbiye, Mülkiye, Adliye, Maliye, Hariciye ve Umûr-u Şer'iyeye Nazır olmak üzere altı üye ve bir Hükümet başkanından oluşuyordu.

IX.Fırka Kumandanı Mirâlay Rüştü Beğ'in 18 Kasım 1918'de Kamerli'den IX.Ordu Komutanı Yakup Şevki Paya'ya gönderdiği telgraf ise şöyleydi:

" 3/11/34 tarihli şifre emr-i kumandanîleri beşinci maddenin son fırfası mucibince;

"1- Bu mıntıkadaki İslâm ahâlînin ileri gelenleri toplanarak Merkezi İğdır, ismi Aras Türk Hükümeti Muvakkatası, altı azâ ve bir Reis-i Hükümet'ten ibaret bir Heyet-i Hükümet teşekkül ettirmiş ve mevcûdiyetlerini müdâfaaya karar vermişlerdir. Bir taraftan milis teşkilâtlarını da matlûb derecede tevsi ve tanzim etmektedirler.

2) Tahliyemizi müteakip muhtelif hudût aksâmını devir ve teslim alarak Ermenilerden mal ve nâmuslarına bir tecâvüz görürlerse müdâfaaya ayrılan milis gruplarının bir müddet iaşelerini temîne medâr olmak üzere Nahçıvan, Nuraşen, Serdarabad, ve Eçmiyadzın (Üç Kilise) mıntıkalarında, bir miktar erzâk ile ekserisi gayr-i müsellâh olan efrâdı için bir kaç bin tüfek ve muktezi cephâne talbindedirler. Gönderilen ve tevziâtı yapılan tek ateşli Rus tüfeklerinin ekserisi kırık ve kullanmaya müsâit olmadığını bildirecek beşli tüfek verilmesi istihâmındadırlar. İşbu Hükümet-i Muvakkata'a umûra âgâh bir büyük zâbitle, mutemed ve muktedir bir miktar zâbit ve makinalı ve hatta top itâtısını istihâm ediyorlar. İşbu metâlibâtı ve vaziyet ve teşkilâtı arz ve istihâm için de karargâh-ı sâmilere bir heyet izâmını acilen gönderilmelerini ricâ etmiş oldukları ve ilk trenle bu heyetin Kars'a gelecekleri ve bu teşebbüsün siyâseten ne dereceye kadar muvafık ve müsâit olduğu mâlûm değilse de çok bir mevcûdiyyet hissedildiği görülmektedir.

3) Hükümet-i Muvakkata'ca taayyün eden azâları meyânında elyevm Kars'da bulunan, Cihângirzâde İbrahim Efendi de dâhil bulunduğundan, adı geçen Kamerli'ye gönderilmesine müsâade-i sâmilerini istihâm etmekte buldukları mâruzdur.²⁵

Görüldüğü gibi bu telgraf, Y. Şevkî Paşa'nın 3 Kasım 1918 tarihli emrinin beşinci maddesinin son fırcası mucibince cevap olarak yazılmış olup; merkezi Iğdır olan Aras Türk Hükümet-i Muvakkatası'ndan ve Hükümet'in Ermenilere savaşmak üzere oluşturulan milis kuvvetleri için erzak, tüfek, cephane, makinalı, top ve subay istediklerini; bu Hükümete ait bir Heyet'in Kars'a geleceğini; Hükümet'in bir üyesi olan Cihângirzâde İbrahim Efendi'nin Kamerli'ye gönderilmesini istediklerini bildiriyordu.

Elimizdeki Arşiv belgesine göre; 3 Kasım, Yakup Şevkî Paşa'nın emir verdiği tarih olup; Hükümet'in, 3 Kasım'da kurulduğuna dair bir işaret yoktur. Telgraf da 18 Kasım tarihlidir.

Fakat, farklı bir kaynaktaki²⁶; Dosya ve Fihrist numarası farklı olarak verilen aynı belgeye dayanılarak, Hükümetin kuruluş tarihi 3 Kasım olarak belirtilmektedir. Adı geçen belge, dosya ve fihrist numaralarının farklı olmasından dolayı, ayrı bir belge olabildiği gibi, farklı yorumlanmış da olabilir. Bu nedenle tarihlerde farklılık vardır.

Yine, 18 Kasım 1918'de IX.Fırka Kumandanı Rüştü Beğ'den, IX.Ordu Komutanlığı'na gönderilen başka bir telgrafta da; İslâm Ahalisince, merkezi Iğdır, ismi Aras Türk Hükümet-i Muvakkatası olan bir Hükümet'in kurulduğu bildirilmektedir.

Elimizdeki bilgi ve kaynaklar çerçevesindeki bir değerlendirme ile; Aras Türk Hükümeti'nin 18 Kasım 1918'de kurulma ihtimali büyüktür. Hükümet'in, ordumuz bölgeden çekilmeden önce kurulduğu ve merkezinin de Iğdır olduğu kesindir.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ, Kars intihâbâtı tamamlandıktan sonra, Meclis tarafından; Millî Şurâcâ kabul edilen maddeleri okumak ve

25 ATASE, Kls.251, A.4/8314, D.4-1, F.35-2.

26 A.E. GÖKDEMİR, s.48; (ATASE, K.251, A.4/8314, D.H-7, F.7-35, 7-36).

duyurmak, bazı yerlerde şubeler açmak için görevlendirilir -ki adı geçen II.Kars Kongresi'nde son olarak Olu, Kağızman, Ardahan ve Nahçıvan'da beşer kişilik Millî Şûrâların kurulması kararlaştırılmıştı²⁷.

Cihangiroğlu, Yakup Şevkî Paşa'dan aldığı yardım ve destekle²⁸, yanında yardımcısı Kepenekçi Emin Ağa ve Umumi Katibi Sami Beğlerden oluşan bir heyetle Nahçıvan'a yola çıkar.

Bu yolculukta, Aras Türk Hükümeti'nce Harbiye Nazırlığı'na seçilmesinin Kamerli'ye gelmesinin istenmesinin de etkisi olabilir.

Cihangiroğlu Kars'tan hareket tarihini vermemekle birlikte, Nahçıvan'ın Türk ordusu tarafından terkenden bir hafta önce olduğunu belirtmektedir²⁹. Bundan da anlaşılıyor ki, 1918 Aralık'ın ilk günleri olmalı.

Cihangiroğlu, Kars'tan hareketle önce Kızılçakçak'a gider. "Evvelce orada kaymakam idim, işlerimi defterdâra teslim eyledim."³⁰ sözlerinden, O'nun (30 Kasım-2 Aralık 1918 tarihinden itibaren) bu görevden ayrıldığı ve Hükümet Reisi olduğu anlaşıldığı gibi, yola çıkış tarihine de ışık tutmaktadır. Oradan, Gümrü'ye geçer. Gümrü'de iken, Aras Türk Hükümeti nâmına gelen iki kişi ile görüşür ve kendisine bir paket verilir. Paketi, daha doğrusu mektubu açan Cihangiroğlu şu haberi okur; "Orduyu Osmanî bugün buradan çekilecektir. O sebebden dolayı, burada teşkil olunan Aras Türk Hükümeti'ne sizi Harbiye Nazırı intihâb eylediler ve buradaki Heyet, size malûmat vermek şerefini bana müsaade etti. Bu haberi vermekle beraber, burada bulunmanızı dörtgöz ile beklemekte olan bizlerin size sadık kalacağımızı tekrar söylemek ile kesb-i iftihar eylerim, efendim. İmza: Aras Türk Hükümet-i Muvakkata Reisi Emir Beğ Vezirof."³¹

27 DAYI, Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'de Teşkilâtlanma, s.95.

28 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.4.

29 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.4.

30 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.4.

31 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.4.

Ertesi günü Gümrü'den Kamerli'ye gelen Cihangiroğlu burada Hükümet Reisi Emir Beğ ile uzun uzadıya görüştükten sonra, Nahçıvan dönüşü Kamerli'de kalacağına söz vererek akşam geç vakit Nahçıvan'a geçer. O gece Nahçıvan'da kalır. Henüz, Türk askeri Nahçıvan'ı terk etmemiştir. Oradaki Türk subayları ile görüşür. Hepsi, bölgeyi terk etmek zorunda oldukları için çok üzgündürler. Hatta, gitmek istemeyip orada kalmak isteyen birçok çavuş ve neferi alıkoyarlar.

Bu arada Nahçıvan'da Milli Şurâ'nın bir merkez şubesinin açılmasının gerekliliği dile getirilir, cemaatle ve arkadaşlarıyla görüşmeler yapılır. Ertesi günü Nahçıvan'ın çevresini (Ermeni hududuna yakın Çehrek Köyü) denetleyerek dolaşır ve tekrar Nahçıvan'a döner. Bu defa karşılaştığı manzara onu çok üzer. Çünkü, ertesini sabah Nahçıvan'ı terk edecek olan Türk askeri son hazırlığı içindedir. Kıyamet gününü andıran bu gecede, cemaatle bir toplantı yapılarak, Türk askeri çıktıktan sonra ne yapılacağı görüşülür. Ertesi sabah halk, ağalar ve beğler askerleri uğurlamak için şimendüfer merkezine toplanırlar ve askerler uğurlanırlar.

Nahçıvan'da iki gece kalan Cihangiroğlu, Emir Beğ'e söz verdiği gibi Kamerli'ye geri döner³². O gün de Erivan'dan ikisi Müslüman, ikisi Ermeni dört kişilik bir heyet gelmiştir. Aras Türk Hükümeti için tahsis edilen bir evde, Hükümet Reisi Emir Beğ Vezirof ile on iki kadar ileri gelen kişi ve Heyet toplanmış iken; Cihangiroğlu, yanında yardımcısı Emin Beğ ve Umumi Katibi Sami Beğlerle içeri girer. Hükümet Reisi Emir Beğ yüksek sesle; "İşte Kars Milli Şurâ Reisi teşrif eyledi" sözleriyle onları takdim eder.

Bundan sonra görüşmelere başlanılmak istenildiğinde heyet, buraya görüşme için gelmediklerini; köyelerine dönme izni verilen Ermeni muhacirleri kast edilerek; o Ermenileri görmeye geldiklerini söylemeleri üzerine, görüşme yapılmamış hatta; Kamerli ahalisinden bir kişi, heyetteki

32 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.8.

iki müslümana (böyle bir olaya alet olduklarından dolayı olsa gerek) ağır sözler söylemiş ve Heyet de, Erivan'a geri dönmüştü³³.

Cihangiroğlu, Kamerli'de iken Aras Türk Hükümeti'nin Harbiye Nazırı olmak sıfatıyla nereden alay, tabur ve bölük kumandanı var ise, Kamerli'ye isteyerek derhal işe başladı. Zaten Türk ordusu buradan ayrılmadan önce, mevcudları ikiyüzelli ile beşyüz olan yirmi tabur kurmuştu. Bu taburların dördü Nahçıvan'da, üçü Şerûr-Derc-Elcgez'de diğerleri; Vedibasas, Zengibasas, Kamerli ve Başkendi (karyesinde) idi. Bunlardan ayrı, düzenli askeri birlikler haline getirilmemiş deftere kaydedilmemiş birçok gönüllü de vardı.

Cihangiroğlu hatıralarında; "İğdır tarafında ise o zamana kadar asker yazılmamış idi. Aralık başkenden ileri gelenlerinden birkaçını oraya istedim. Onlara lazım olanı söyledim. O büyük adamlar bir gece müsaade istediler, erkenden geldiler. Bir alay binbeşyüz kişi olmak şartıyla, beş de süvari bölüğü, onbir köyden verdikleri askerin esamî defterlerini beraber getirdiler. Hemen oraya bir zabıt, bir çavuş, on tane onbaşı Türk askeri gönderdim. Ve zabite lâzım olan para ve başkaca ne gibi lazım ise, emirler Hükümet tarafından verildi. Aralık Başkendi'ne zabıt gönderdikten sonra"³⁴ Aras Türk Hükümeti'nin büyük bir toplantı yaptığını belirtmektedir.

Bu toplantıya her taraftan murahhaslar, Cihangiroğlu'nun çağırdığı askeri kumandanlar da katılmıştı. Toplantıda, Ermenilerin yaptıkları zulümler, Türkiye'nin uzaklığı ve buradan askerin çekilmiş olmasından dolayı, Ermenilerin hududa geldiklerinde ne yapılması gerektiği uzun uzadıya görüşülmüştü. Sonuç olarak, Ermenileri topraklarına bırakmamak ve tek kişi kalınsa bile mücadele etmeye karar verilerek; askeri kumandanlarda gerekli emirleri alıp geri dönmüştü.

Bundan sonra Cihangiroğlu yanında bir heyetle birlikte hududları dolaşmak için Kamerli'den ayrılır. Yol da Ermeni zulmünden kaçan

33 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.9.

34 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.10.

insanlara rastlarlar. Ermeniler özellikle halkı yıldırarak göçe zorladıklarından, bu; Türklerin bölgede nüfuslarının azalmasına dolayısıyla aleyhte bir durum yaratıyordu. Bundan dolayı, hiçbir hancenin köyü terk etmemesi ve kendi emir vermedikçe kimsenin gitmesine izin verilmemesini isteyerek; hudud boylarına gerekli askerleri yerleştirip, akşam tekrar Kamerli'ye döner. Kamerli'de Hükümet Reisi Emir Beğ ile çevreden gelen kişilerle görüşür. Ertesi günü yine heyetle birlikte hudud boylarını dolaşarak, Uluhanlı'ya giderler. Uluhanlı'ya üç gün önce gönderilen haberlerin dikkate alınmadığını hatta, Uluhanlı'nın Ermenilere verildiği haberlerini duyarak çok üzürlüler, şaşırırlar.

Cihangiroğlu bu konuda; "Ara yerde Müslüman parmağı, hatta diyebilirim ki, monla parmağı da var idi.... Bu vak'adan üç gün sonra yani Uluhanlı köyünden biz gelenden sonra, başta Monla Hüseyin var ve beraberinde iki de ismini bilmediğim monlalarla beraber Erivan'a giderek, teslim bayrağını Ermenilere götürdüler. Bu da bizim monlarımız! Balkan Harbi'nde gözümle gördüğüm Papazlar Bulgar ordusunun önünde elinde tüfeng biz ile muharebe ediyorlar! Bize kötülük yapanlar Erivan Hanları ve tüccarları da oldu. Türk Ordusu çıktıktan sonra, bunlar Ermenilerden aldıkları para mukabili etrafta olan biçâre Müslümanları kandırmaya koştular"³⁵ şeklinde bilgi vermektedir.

Cihangiroğlu hatıralarının pek çok yerinde, bölgede parti ayrılığı veya Ermeniler tarafından para ile satın alınan ve insanları etkileyecek mevkilerde olan kansızların, çevrede olumsuz propaganda yaparak mücadeleyi baltalamaya çalıştıklarından hatta; "Boş yere kendinizi kırmayınız. Çünkü İtilâf Hükümetleri, Ermenilere bu yerleri vermişler"³⁶ şeklinde sözlerle insanların mücadele gücünü kırdıklarından bahsetmektedir.

Bu hain davranış içinde olanlardan biri de Mako Hanı'nın kayınbiraderi Ali Han idi. Ali Han dolaşarak bölge halkına Ermenilerden aldıkları

35 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.11.

36 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.12

altunları gösterip; "...eğer Ermeniler buraya gelirlirse siz de hemişe benim gibi para ile oynayacaksınız. Eğer muharebe ederseniz Ermeniler sizi kıracaklar, çoluk çocuklarınız ayak altında kalacak... Türklerde ahirete göçtüler, onların da yüzlerini görmeyeceksiniz."³⁷ sözleriyle halkı korkutması; Hükümet Reisi Emir Beğ'in de, Cihangiroğlu'nun da canını sıkarak. Hatta, Emir Beğ bu konuda Cihangiroğlu'ndan izâhat ister. Bu işi, Kamerli'ye dönünce halletmeye karar verirler. Nihayet, Ali Han'ın Uluhanlı'dan Kamerli'ye getirilip cezalandırılmasına karar verilir. Ancak, bu arada Uluhanlı Ermeniler tarafından işgâl edildiğinden plan uygulanamaz.

Hükümet Reisi, Cihangiroğlu ve Hükümet'in diğer üyeleri Kamerli'den ayrıldıktan bir saat sonra Kamerli, yine Ali Han'ın yardımıyla Ermeniler tarafından işgal edilir.

10 Aralık 1918'de³⁸ ansızın Aras Türk Hükümeti'ne saldırıya geçen Ermeniler Aras vadisi boyunca kanlı izler bırakarak Nuraşin'e kuzeye doğru ilerliyorlardı.

Ermeni ilerleyişi karşısında Hükümet Heyeti'de, gerilere çekilmekteydi. Hükümet Heyeti, Kamerli'den Develi'ye oradan da Sederek'e gelerek, Türk Ordusunun kendilerine daha önce bıraktıkları kırk araba bombanın Nuraşin'e ulaştırılmasına çalıştıkları gibi; yollarda perişan ve korku içinde göç eden insanları sakinleştirmeye çalışıyorlardı. Bu insanlar Emir Beğ'den ne yapacaklarını soruyorlardı.

Sederek'ten Baş Nuraşin'e, oradan da Yenice'ye gelen Hükümet Heyeti tarafından, Nuraşin'le bağlı bütün köyleri davet eden emirler yazıldı. Ertesi günü Şerur, Dere-Elegez'e bağlı köylerden gelenlerle istasyonda toplantı yapıldı. Hükümet adına konuşan Emir Beğ, Ermenilerin Develi'ye kadar geldiklerini söylemesi üzerine, toplantıdakiler Ermenilere karşı savaşıacaklarını haykırırlar."³⁹

37 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.12.

38 Veysel ÜNÜVAR, İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921), İstanbul, 1948, s.15.

39 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.18.

Toplantıda, Meşhedi Ali Aşgar/Asker Ağa, Erivanlı Gerilay Abbas Ağa Kerimof'da konuşma yaparlar. Toplantının sonunda Askeri Komisyon, tarafından köylerde her kim varsa, iki günlük yiyeceklerini de alarak Yenice'ye gelmelerine karar verilir.

Ertesi günü, Emir ve Hükümet Heyeti tekrar toplantı yapar. Cihangiroğlu, ilk iş olarak beş yüz kişilik maiyyet süvari alayının teşkiline başlamışken; Ermenilerin, Sederek'e yakın geldikleri haberi gelir. Bunun üzerine Takı Beğ öncü olarak gönderilir.

Bu arada devamlı olarak, silahlı mücadeleye katılanların organizasyonu yapıldığı gibi; Cihangiroğlu, Nuraşin Beğlerinden birini, Şark Cephesi'ne Mevkî Kumandanı tayin ederek, Nahçıvan'dan da mücahid istemişti.

Dehne'de Ermenilerle çarpışan Takı Beğ yardım isteğinde bulunmuş; bunun üzerine Cihangiroğlu, elde ne varsa gönderdiği gibi, kendisinin de cepheye geleceğini bildirmişti⁴⁰.

Maiyyetindeki onsekiz Türk neferi/askeri ile Dehne'ye giden Cihangiroğlu, önce Ermenileri geri çekilmeye mecbur eden hatta, silâh ve cephe de ele geçiren mücahidlerimizin daha sonra düşmanın top menziline girerek perişan bir şekilde geri çekildiklerini görür. Mücahidlerin toparlanamaması üzerine Ermeniler, Dehne Boğazı'nı ele geçirirler.

Şahtahtı'nda Emir Beğ ve Takı Beğ ile biraraya gelen Cihangiroğlu, Nahçıvan ile telefon ve telgraf görüşmelerinde bulunur. İki gün sonra Nahçıvan'dan dört yüz mücahid gönderilir. Ancak, daha sonraki telefon ve telgraflar cevapsız kalır.

Bu sırada Cihangiroğlu, Kars'ta Harbiye Nazırı olan kardeşi Hasan Beğ ve diğer arkadaşlarının imzasının bulunduğu, Kars'a dönmesini ve Posof hududuna yığılın Gürcülere karşı asker göndermesini isteyen bir mektup alır. Aras Türk Hükümeti yetkililerine durumu bildirdiğinde; Kars'a gitmesi maşakkatlı bulunursa da; İran Maku'sundan Kars'a gitmesi uygun görülür. Yerine Han'ı tayin bırakan Cihangiroğlu, yanında on kadar

40 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.19-20.

mücahid ile Şahtahtı'ndan Aras İran tarafına geçer. Daha sonra da, yanında bulunan Yeniceli Hacı Cabbar Ağa ve ve Kerbelâyı Abbas Ağa'yı orada bırakarak ayrılır. Maku'ya geldiğinde Serdar ile görüşmeler yaparak, birbirlerinden karşılıklı ricalarda bulunurlar. Cihangiroğlu'nun isteklerinden biri de; İran'dan, Kafkas tarafına mücahid olarak gidecekleri engel olunmamasıdır⁴¹.

Maku'dan, Doğubeyazıt, Karakilise ve Kağızman üzerinden Kars'a dönen Cihangiroğlu, aşağı yukarı onsekiz günlük gezisinde, Aras Türk Hükümeti ile birlikte bölgede faaliyet göstermişti.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ, Kars'a ulaştığı günün gecesi Milli Şûrâ'ya; ertesi günü de, Yakup Şevkî Paşa'ya yolculuğu esnasında yaptıkları ve gördükleri hakkında bilgi verdi.

Kars'a döndüğünde, dolaştığı yerlerde gördüğü halkın durumunu ve Ermenilerin yaptıklarını Avrupa'ya telgraf ile bildirdiğini yazmasına rağmen⁴², sözünü ettiği bu telgraf elde mevcut değildir.

Aras Türk Hükümeti'ne bağlı mücahidler Aras vadisi boyunca Ermenilerle mücadelelerini sürdürürken; Türk Ordusunun geri çekilmesiyle başlayan Ermeni saldırıları, Ermeni vahşet ve zulmünü de beraberinde getirmişti.

26 Aralık 1918'de, IX.Ordu Komutanlığı'ndan Harbiye Nezâreti'ne verilen bildide, Iğdır'ın boşaltılması üzerine, Ermenilerin ahaliye zulüm etmeye başladıkları⁴³ bildiriliyordu.

28 Aralık 1918 tarihli başka bir belgede ise; yine Iğdır'ın tahliyesi üzerine, geri dönen Ermenilerin, Müslümanları planlı bir şekilde katliama başladıkları; bunun tarafsız Hükümetler ve İtilâf Devletleri aracılığıyla önlenmesi Hariciye Vekâleti'nden istenmekteydi⁴⁴.

Bu arada merkezi Kars olmak üzere önemli siyasî gelişmeler olmaktadır. 7-9 Ocak 1919'da toplanan II.Ardahan Kongresi'nde Kars'ta

41 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.26.

42 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.25.

43 ATASE, Kıs.82, A.1-2, D.210-304, F.10.

44 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, (Ekim 1985), Vesika No.2039, s.85.

Milli Şurâ Hükümeti'ne bağlı bütün şurâ delegelerinin katılımıyla "Cenubigarbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi'ni kurmak üzere, büyük bir kongre yapma kararı alınmıştı. Bu karar gereğince, 17 Ocak 1919'da toplanan III.Kars Kongresi'nde, 17/18 Ocak 1919 gecesi Milli Şurâ Hükümeti'nin ismi değiştirilerek; Kars, Ardahan, Batum, Nahçıvan, Ordubad, Culfa, Ahıska ve Ahılkelek'i kapsayan "Cenubigari Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi" adıyla yeni bir hükümet kuruldu.

Böylece, merkezi Ahıska olan Ahıska Hükümet-i Muvakkatası, merkezi Iğdır olan Aras Türk Hükümeti ve merkezi Kars olan Kars Milli Şurâ Hükümeti tek bir isim altında birleşmişlerdi.

Hükümet'in, 1 Şubat 1919'da yayınladığı Hududnâmesi'ne⁴⁵ göre resmi sınırları; Kars, Ardahan, Batum, Kağızman, Oltu (Şenkaya ilçesi dahil), Nahçıvan, Artvin, Borçka, Murgul, Çürüksu, Acara-i Ulyâ (Yukarı Acara), Acara-i Sülfa (Aşağı Acara), Ardanuç, Şavşat, Posof, Ahıska (Azgur, Koblyon, Hırtuş ile birlikte), Ahılkelek, Çıldır, Akbaba (Arpaçay başları), Şuregel, Zarşad, Penek, Sarıkamış, Horasan (Aşağı Pasin'den sayılan Karaorgan Bucağı), Digor, Sürmeli, (Iğdır, Kulp/Tuzluca, Aralık). Şarur, Şahtahtı, Yenice, Culfa, Ordubad Vilayeti sancak ve kazalarından meydana geliyordu⁴⁶.

Cenubigarbi Kafkas Hükümeti'ne bağlı kuvvetler kuzeyde Gürcülerle, güneyde Ermenilerle mücadele halinde idiler. Hükümet sınırları dahilindeki bölgeyi onüç mıntıkaya ayırmıştı. Her mıntikanın başında Hükümetçe vazifelendirilmiş şahıslar vardı. Bu şahıslar buldukları bölgenin hem idari hem de askerî amirleri idiler. Ayrıca bunların yardımcıları da vardı.

Bu mıntıklar; Kars, Iğdır, Kağızman, Ardahan, Artvin ve Batum, Nahçıvan, Kamerli, Oltu, Üç-Kilise/Revan, Batum, Akbaba, Şuregel ve Ahıska'nın dahili bölgeleri idi.

45 Orijinal Belge Dr.Kâzım Ertürk Özel Arşivi'nden alınmıştır. Belge No.1, Fahrettin ERDOĞAN, Türk Elleriinde Hatıralarım, İstanbul 1954, s.258-259; Fahrettin KIRZIOĞLU, Milli Mücadelede Kars, İstanbul, 1960, s.26.

46 Kâzım KARABEKİR, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1988, s.55-56.

İğdir Mıntıka Komutanı Pernevütlü Ayrım Oymağı Beğ'i⁴⁷ Şamil Beğ, yardımcıları;

- 1- Şamil Beğ'in kardeşi Bchram ve Hanlar Beğler,
- 2- Cemşîd Beğ,
- 3- İskender Beğ,
- 4, Ali Abbas Beğ,
- 5- Behram Beğ,
- 6- Şîr Mehmed Beğ
- 7- Meşhedî Veli Beğ ve diğerleri idi⁴⁸.

Nahçıvan Mıntıka Komutanı Büyük Han İrevanlı, Yardımcıları;

- 1- Kerim Han İrevanlı,
- 2- Hüseyin Han Nevruzlu,
- 3- Kerbelayı Ali Asker.

Kamerli Mıntıka Komutanı Muallim Abbaskulu Beğ yardımcısı, Ekber Ekberzâde idi⁴⁹.

Mıntıka Komutanları, Hükümet'in bilgisi dahilinde Harbiye Nezareti'nden emir alıyorlardı.

Cenubigarbî Kafkas Hükümeti'nin böylesine geniş bir arazide söz sahibi olması, özellikle İngilizlerin hoşuna gitmediği gibi, her fırsatta bunu dile getiriyorlardı.

1919 Şubat sonlarında Kars'a gelen İngiliz Valisi, V.AssER, Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in başkanlığındaki bir heyet ile görüşürken; "Size kim emretti ki, Arpaçay'dan hududa geçmişsiniz" dediğinde, İbrahim Beğ; "Wilson Prensipleri'ne riayet ederek, halkın % 90'ı Türk olan Elviye-i Selâse'de Hükümetimizi kurduk ve sınırlarımızı bekliyoruz"⁵⁰ cevabını vermişti.

47 Fahrettin KIRZIOĞLU, Kars Tarihi I, İstanbul, 1953, s.556.

48 ERDOĞAN, Türk Ellerde Hatıralarım, s.224.

49 Cihangiroğlu İbrahim Beğ ile Yapılan Mülakat Notları, s.4.

50 Cihangiroğlu İbrahim Beğ ile Yapılan Mülakat Notları, s.4.

Daha sonraki görüşmelerde de; General V.Asser, Hükümet'e üç maddelik bir ultimatoma verdi. Bunların ilki, Cenubigarbi Kafkas Hükümeti'nin Kars'tan başka tarafa karışmaması şeklinde idi. Bu çok önemli bir nota idi.

Hükümet bu maddeye verdiği cevapta; İngiliz Hükümeti'ni mantıksız hareket etmek ve Hükümet'in iç işlerine karışmakla suçlayarak; Hükümete, bu ismi milletin verdiği; Nahçıvan ve Batum'un kendi rızaları ile Hükümet'e katıldıklarını bildirmişti⁵¹.

Hükümet'in resmi sınırları içinde toprakları Ermeni ve Gürcülere vaad edildiğinden; Hükümet'in resmî varlığı da İngilizlerin Kafkasya siyasetine en büyük engel idi.

Şubat 1919'da, IX.Ordu bütün Kafkasya'ya ve Elviye-i Selâse'yi boşaltarak 1914 sınırı gerisine çekilmişti. Kars ve Sarıkamış'ta depo ve anbarların muhafazası için bırakılan (34. ve 36.Alaylar) Türk birliklerinin de 8 Mart 1919'da⁵² hudud gerisine alınmasıyla; İngilizler, tamamen serbest kaldıkları gibi, Ermeni saldırı ve zulümleri de artmıştı.

Çok geçmeden İngilizler, 13 Nisan 1919 günü Kars Parlamentosu'nu basarak; Cenubî Garbi Kafkas Hükümeti'ne son verdikleri gibi⁵³, Hükümet üyesi 12 kişiyi de tutuklayarak, daha sonra Malta'ya sürdüler.

İngilizler, 14 Nisan'da Kars'da paravan bir Hükümet kurup; 30 Nisan'da da idareyi Ermenilere teslim ederek, Ermeni Hükümeti kurmuşlardı⁵⁴.

İşte bu tarihten sonra şiddetini gittikçe artırarak devam eden Ermeni mezalimi ve Kars çevresinde kurulan Milli Şûrâların Ermenilere karşı mücadelesi, Türk Ordusu'nun 1920 Doğu Harekâtı'na kadar sürmüştü.

51 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.1-2.

52 Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I, s.166.

53 Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in Hatıraları, s.40-41; Mamiloğlu Tevhididdin Bey'in Hatıraları, s.1-2; H.KÖYÇÜ, "Oltu İslâm Milli Komitesi", Şenkaya Gazetesi, 18 Mart (Nisan) 1952, Sayı:20; ERDOĞAN, Türk Elleri Hattı, s.206-207; Cevat DURSUNOĞLU, Milli Mücadelede Erzurum, Ankara, 1946, s.46-47; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I, s.558.

54 KIRZIOĞLU, Milli Mücadele'de Kars, s.12,54.

Nahçıvan'dan Kars'a kadar tüm bölgeyi işgâl eden Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalimlere yürekler dayanamazdı. Bu mezalimler Milli Şûrâlardan, mezâlîmiden kaçanlardan, sınırlardaki askerî ve mülkî amirlerden öğrenilerek XV.Kolordu vasıtasıyla Hükümet'e bildiriliyordu.

Güneybatı Kafkas Müslüman Milli Merkez Komitesi Başkanı Dr.Esad (OKTAY) Beğ'in ilgililere bilgi vermek için, Güneybatı Kafkas Murahhaslar Heyeti'ne sunduğu 5 Ağustos 1919 tarihli raporunda; Kars'ta Sürmeli'de (İğdır, Tuzluca, Aralık) ve Kağızman da Ermeni çoğunluğunu sağlamak maksadıyla, Ermenilerin başları ve Ermeni kumandanları, Türk ahalisini yok etmek veya göçe zorlamak siyasetini güttüklerini; Sürmeli ve çevresinde birçok mezalim yaparak, köyleri yakıp yıktıklarından binlerce kişinin evsiz kaldığında söz etmektedir⁵⁵.

15 Ağustos 1919'da III.Ordu Müfettiş Vekili Kâzım Karabekir imzasıyla Harbiye Nezareti'ne gönderilen şifrede; Kafkasya dahilinde Ermenilerin her türlü vahşet ve fecayii yaptıkları, halkın kendi namus ve hayatlarını kurtarmak için İğdır ve Kağızman taraflarında müdafaa ve mukavemette buldukları bildirilmişti⁵⁶.

Yine, XV.Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezareti'ne gönderilen 26/27 Ağustos 1919 tarihli istihbarat raporunda; Ermeni Taşnak Cemiyeti'nin Revan ve Aras mıntıkalarında, Elviye-i Selâse'de tek bir Müslüman bırakılmamasına karar verdiğini açık ve gizli icrâatıyla gösterdiği; Ermeni Hükümeti ve askerinin de bu politikayı takib ederek, her türlü fecâyii ve mezâlîmi yaptıkları; Kars, Sankamış, İğdır taraflarında ve Revan-Aras mıntıkalarında müslümanlara karşı yapılan mezalimleri son haddine vardığı; Müslümanlarla Ermeniler arasında İğdır, Kağızman, Sankamış ve Merdenik'ta çarpışmalar olduğu bildirilmişti⁵⁷.

İğdır ve çevresindeki mezalim o derece artırmıştı ki; İğdır mezalimine ayaklanan o çevre halkı, silahlı bir halde 21 Eylül 1919'da İğdır üzerine

55 Server ATABEK, L'Etat Du Sud Quest Du Caucase, Batum, 1919, s.8.

56 HTVD, s.9, (Eylül 1954), Vesika No.196.

57 ATASE, Kls.91, A.1-2, D.137 (330), F.10.

yürüyüp, İğdır'a girmişler; top ve makinalı tüfek gibi ganimetlerde almışlarsa da, Ermenilerin karşı taarruzları üzerine İğdır'dan çekilmek zorunda kalmışlardı⁵⁸.

Ermenilere karşı mücadelenin yanında halkın, canını ve namusunu korumak için göçe mecbur olduğunu da görüyoruz. Bu göç olayı, Türk askerinin çekilmesiyle başlamış ve gittikçe yoğunlaşmıştı. Bu mesele, bir yandan bölgede Müslüman nüfusun azalmasına, dolayısıyla Ermenilerin lehine durum yaratması; öte yandan hududlarımızdaki yığılmalar ve onların iskânı açısından da önemli bir konu idi. Bundan dolayı Cenubigarbî Kafkas Hükümeti adına faaliyet gösteren Milli Şûrâ Reisleri⁵⁹; Türk askerî ve mülkî amirleri tedirgin idiler.

Askerî ve mülkî âmirlerin sınır ötesindeki bu biçâre insanlara imkânları dahilinde gayrî resmî yollardan maddî ve manevî destek vermelerine rağmen, açıkça ve kesin olarak yapılamayan yardım ve destekler her iki taraf içinde yetersiz kalıyordu.

9 Ekim 1919'da Van'daki 11.Kafkas Tümen Komutanlığı'ndan XV.Kolordu Kumandanlığı'na gönderilen raporda; Sürmeli kazası murahhaslarının Bayazıt'a gelerek yardım istedikleri; mevcut siyâsî durum sebebiyle bizce yapılacak pek birşey bulunmadığı; Nahçıvanı ile irtibat kurarak teşkilatlarını ve siyâsî faaliyetlerini artırmalarının bildirildiğini; bir miktar Rus cephanesinin oraya sevk edildiği, şimdiye kadar oraya gönderilen Rus cephanesinin altmışbin adede ulaştığı belirtilmekteydi.

Bölgedeki siyâsî ve askerî olayları değerlendirirken, Kafkaslardaki Milli Mücadle'ye ve teşkilatlanmaya kardeş Azerbaycan Hükümeti'nin de katkılarından söz etmek gerekir.

Azerbaycan Hükümeti, Cenubigarbi Hükümeti öncesi ve sonrasında da Milli Şûrâlara maddî ve manevî desteklerde bulunmuştur.

58 1919 ve 1920 yıllarında Kafkasya'da İslâmlara Karşı Yapıldığı Belirlenen Ermeni Mezâlimi, Kars 1, I, 1991 TBMM Hükümeti Şark Cephesi Kumandanlığı X.Şube, s.17, (Fahrettin KIRZIOĞLU, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920), Ankara, 1970, s.110.

59 HTVD, s.9, (Eylül 1954), Vesika No.215.

Meselâ, Azerbaycan Hükümeti tarafından Elviye-i Selâse'deki Cenubigarbi Kafkas Hükümeti'nin teşkilatını tanzim ve ikmâl için gayri resmî murahhas olarak görevlendirilen Azerbaycan Vekili Nazaraliyev/Nazaralioğlu İsmail Beğ, 2 Aralık 1919'da Ortakale'den Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir yazıda; Zengizor, Sürmeli, Kağızman, Çıldır, Akbaba, Zarşad mıntıklarındaki şubeleri tanzim ve ikmâl ederek; maddî ve manevî yardımlarda bulunduğunu belirterek; diğer istek ve gayelerini sıralar.

Yazısında; Bolşeviklerin, Kars ve çevresinde bulunan Kağızman, Oltu, Sürmeli şubelerine sadece para (oysa Ermenilerin fecâyii ve mezâlimleri tehdidi altında bulunan ve Ermenilere karşı en çok mücadelelerin yapıldığı bölgeler buralar idi), diğer şubelere silâh ve mühimmat yardımı yaptıklarından bahsederek; bölgedeki siyasî mücadeleye, Bolşeviklerin de katıldığını işaret etmektedir.

Bolşeviklerin yardımlarının asıl gayesi, tıpkı Anadolu'daki Milli Mücadele'ye bakış açılarının ve yardımlarındaki asıl sebebin; İtilâf Devletleri'ne ve onların uşaklarına karşı yapılan bu kutsal mücadeleyi kendi siyasetlerine alıt ederek, yönlendirmek; Kafkaslardaki İngiliz siyasetini baltalayarak, Kafkaslarda askerî ve siyasî üstünlük sağlamak olduğu kesin idi.

İsmail Beğ, Hükümeti adına; Kağızman, Oltu, Sürmeli şubelerine mühimmat ve silâh yardımında bulunulması veya bunların karşılığının Azerbaycan Hükümeti tarafından ödenmesi,

Kağızman, Oltu, Sürmeli, şubelerine reis olarak Azerbaycan Hükümeti tarafından şahısların gönderildiği; diğer şubelerde görevlendirilmek üzere yeterince kumandan ve subayın gönderilmesince,

Ermeniler tarafından yapılacak bir taarruz karşısında Milli Şûrâ Şubelerine yardım etmek için Aşiret Alaylarına lazım gelen emirlerin verilmesi,

Ermenilerin Kafkaslarda yaptıkları mezâlimi Avrupa'ya neşr ve ilân etmek için Erzurum'a gönderilecek memura, istihbarat şubesini açmasına izin ve gerekli yardımlarda bulunulması,

Cephede bulunan kıtalara, Azerbaycan Hükümeti tarafından gönderilen şahıslara kolaylıklar gösterilmesi için lazım gelen emirlerin verilmesi,

XV.Kolordu ile Azerbaycan Hükümeti'nin Milli Şûrâ şubeleri ile olacak telefon-telsiz-telgraf irtibatını sağlayacak teşkilatın kurulmasına izin verilmesi gibi isteklerde bulunarak, bütün bunlar için izin verilmesini istemekteydi⁶⁰.

Yine, Azerbaycan Hükümeti, İğdır mıntkasında faaliyet gösteren Behram Han'dan, bölgedeki durum hakkında aldığı bilgiler üzerine, Nahçıvan, Şerur, Vedibasars, Milis'tan bölgelerine Teymur Beğ Makinski, R.İsmailof ve Doktor Gânizâde'den oluşan bir heyet göndererek; bu bölgelerdeki Ermeni çetelerinin tecavüzüne uğramış kaçkınların/muhacirlerin durumlarını ve ne yapılması gerektiğini etraflıca öğrenmek ve Hükümet tarafından ayrılmış parayı kaçkınlara ulaştırmak istemişti⁶¹.

Yine, Azerbaycan Hükümeti'nin Ermenilere karşı oluşturulan milis/mücahid teşkilatına subay, silâh ve mühimmat yardımı yaptığı; posta ve telgraf ağının kurulmasında yardımcı olup, petrol yardımında da bulunduğu bir gerçektir⁶².

1920 yılına gelindiğinde hâlâ Batılı Devletlerin bu denli yardım ve desteklerini alan Ermeniler hududları dahilinde asayiş ve huzuru sağlayamadıkları -her ne kadar Türk nüfusunu azaltmak için zulümler yapıp, halkı göçe zorlasalar dahi- Arpaçay'ın batısında asla nüfus çoğunluğuna sahip olamadıkları gerçeği, bölgede halkın Millî Şûrâlar ve geçici hükümetler ile Ermenilere karşı mücadele ederek, asla Osmanlı Devleti'nden ayrılmayacakları arzuları da devam ediyordu.

60 ATASE, Kıs.325, A.5-279 D.59, F.86, 86-1.

61 Aydın HACIYEV, Kars ve Aras Türk Cumhuriyetlerinin Tarihinden, Bakû, 1994, s.62.

62 A.HACIYEV, s.60-61.

Oltu, Sankamış, Kağızman, Iğdır, Kulp, Çıldır, Allahuekber, Nahçıvan, Şahtahtı bölgelerindeki Milli Şûrâlar, cephelerinde milis kuvvetleriyle 1920 Eylül'üne kadar mücadelelerini sürdürerek, hem varlıklarını korumuş, hem de Anadolu'nun bekçiliğini yapmışlardı⁶³.

Nihayet, T.B.M.M. Hükümeti, Türk topraklarındaki bu Ermeni işgâl ve zulmüne son vermek için 8 Haziran 1920'de Doğu Vilayetleri'nde seferberlik ilân ederek⁶⁴, 13/14 Haziran'da da XV.Kolordu Kumandanlığı'nı Doğu Cephesi Kumandanlığı'na çevirmişti⁶⁵.

XV.Kolordu Kumandanlığı'nın 13 Haziran 1920 tarihli harekât planına göre; Iğdır'a taarruz için; XI.Kafkas Tümeni, Van ve güneyindeki alaylarıyla Doğu Beyazıt bölgesinde toplanacak; Tümenin, Nahçıvan'da bulunan müfrezesi, Milli Şûrâ kuvvetlerini emrine alacak ve Azerbaycan kuvvetleriyle işbirliği yaparak ve taarruz için emir bekleyecekti⁶⁶.

Çeşitli sebeplerle Doğu Harekâtı Eylül ayına ertelenerek 28 Eylül 1920'de ileri harekâta geçen Doğu Cephesi Komutanlığı, 20 Eylül'de Sankamış, 30 Eylül'de Göle, 5 Ekim'de Kağızman ve Kulp/Tuzluca kurtarılmıştı.

Doğu Cephesi Komutanlığı Kars'ın kurtarılmasına karar verdiğinden; 18 Ekim 1920'de, Sağ Kanad Grup Kumandanlığı'ndan Şahtahtı ve Iğdır taarruzlarının çabuklaştırılmasını isteyerek; Iğdır'ın kurtarılması ile Aras'a kadar olan bölgeye hakim olunduktan sonra, aşiret kuvvetleriyle birleşerek Ermerilerin yan ve gerilerini tehdit etmenin çok faydalı olacağını ve Şahtahtı ve Iğdır'ın işgâliyle Erivan'ın tehdit edilecek duruma geleceğini bildirmişti⁶⁷.

20/21 Ekim'de Iğdır'a bir taarruz düzenlenmişse de, Ermenilerin şiddetli mukavemeti karşısında Iğdır ele geçirilememişti. Fakat, 30

63 "Şarktaki Hükümetler" Hakimiyet-i Milliye, Şubat 1920, No:12; BIYIKLIOĞLU, Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası, s.25.

64 Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi, III, s.85.

65 Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi, III, s.91.

66 Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi, III, s.52.

67 Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi, III, s.210.

Ekim'de Kars kurtarılarak, Ermeni işgaline son verilerek, Ermenilere büyük bir darbe vurulmuştu.

Doğu Cephesi Komutanlığı, 2 Kasım 1920'de Sağ Kanad Grubu Kumandanlığı'nın; Gümrü'ye taarruz sırasında, düşmanı büsbütün şaşırtmak, Ermenileri barışa zorlamak ve silahsızlandırmak için, Şahtahtı taarruzunun bugünlerde yapılması ve Iğdır'ın zaptını istemişti⁶⁸.

6 Kasım'da Ermeniler mütareke isteğinde bulundular. Türk isteklerinin kabul edilmesi üzerine, 7 Kasım'da yapılan taarruz sonucu 8 Kasım'da Şahtahtı ele geçirildi.

Şahtahtı yenilgisinden sonra, cephe gerilerinin tehlikeye düştüğünü gören Ermeniler, 13 Kasım'da Iğdır'ı boşaltarak Aras'ın kuzeyine çekildiler.

Ermeni Hükümeti'nin 17 Kasım'da daha önce kendilerine bildirilen mütareke şartlarını kabul etmeleriyle, 25 Kasım'da iki Hükümet arasında görüşmeler başlamış; 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması⁶⁹ ile de Doğu Cephesi'ndeki savaş sona ererek, bugün ki doğu sınırlarımız çizilmişti.

68 Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi, III, s.211.

69 KARABEKİR, İstiklâl Harbimiz, s.861-862.